

dievistának természetesen az ő megközelítésük látszik termékenyebbnek. Mindamellet az a véleményem, hogy a leglényegesebb tudnivalókat e téren már elmondta Szűcs Jenő évekkel ezelőtt, és nagy kár, hogy ehhez a vitához már nem volt módja hozzászólni. Mint emlékszünk rá, ő a földrajzi értelemben vett Európán belül három történetileg kialakult régiót rajzolt meg: a nyugatit, amelyben a kora középkori latin keresztény kultúra talaján ezeröttszáz év alatt kifejlődött az európainak nevezett civilizáció; az ortodox kereszténységen nevelkedett Kelet-Európát, amely ezen a fejlődésen nem ment keresztül, és amelynek kulturális öröksége ezért eredendően más; végül a mi „köztes régiókat” Oroszország és az Elba, illetve a Balti-tenger és az Al-Duna között. Ez a vidék nevezhető a legtöbb joggal Közép-Európának, mert évszázadokon át volt egy sajátos arculata. Jelentős késéssel, az ezredforduló körül csatlakozott a római egyházhoz, gyorsan, de felületesen honosította meg a társadalomépítés nyugati elveit a késő középkorban, és a Nyugat gazdasági perifériájává vált az újkor első századaiban.

A „köztes” Európa tehát olyan régió, amelybe késve és tökéletlenül épültek be a nyugati kultúra értékei. Sohasem volt képes teljesen felzárkózni a Nyugathoz, azonban fontos tény, hogy értékrendszerében mindvégig ahhoz és sohasem a Kelethez igazodott. Így látja a kérdést Schöpflin György is, akinek az amerikai kötet bevezető tanulmányát köszönhetjük. A két gyűjteménynek, úgy vélem, ez a legsikerültebb darabja, és nyilván nem véletlen, hogy a magyar válogatásba is átkerült. Akinek kevés az ideje, beérheti az elolvasásával, és meg fog tudni minden lényegest, ami Közép-Európáról elmondható. Aki ráér, olvasson bele a többi írásba is. Egyebek közt kellemes meglepetéssel fog ráébredni, milyen gyorsan forog manapság a történelem kereke: nem egy szerző látta úgy még 1986 táján is, hogy számottevő politikai változásokra rövid távon semmi kilátás sincs ebben a térségben. Nos, attól, hogy valaki nem jós, esszéírónak még kiváló lehet.

Engel Pál

EGY HARMINCÉVES HÁBORÚ

*Szalai Erzsébet: Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek
Közgazdasági és Jogi Könyvtudományi Kiadó, 1989.
398 oldal, 85 Ft*

Harminc évvel ezelőtt (N. Sz. Hruscsov akkori hirdette meg a fejlett ipari országok mielőbbi utolérésének, sőt túlszárnyalásának, majd a kommunizmus építésének programját) előbb kísérleti jelleggel néhány vállalatot összevontak, majd hamarosan példátlan átszervezési kampány bontakozott ki a magyar iparban. 1962–64-ben a vállalatok száma harmadával csökkent, és a világ talán legcentralizáltabb vállalati szerkezete jött létre. Az átszervezők a sorozatban előállított nagyvállalatoktól nemcsak a nagyüzemi tömegtermelés költségcsökkentő hatásait remélték. Arra is számítottak, hogy ha kevesebb lesz az utasításokat végrehajtó egységek száma, és ha ezek egy-egy termék vagy termékcsoporthoz gyártására specializálódnak, akkor gyorsabban áramlanak majd a hierarchia szintjei között az utasítások és jelentések, és ezért emelkedni fog a tervezés színvonala is. Nem elhanyagolható előnynek ígérkezett, hogy az átszervezés után növekszik majd a nagyüzemi munkások száma is. Egy olyan társadalmi csoporté, akinek az akkori kommunista vezetés és ideológia kulcsszerepet szánt a „fejlett szocializmus” gyors felépítésében, a Nyugat túlszárnyalásában.

Hamarosan kiderült, hogy a magyar iparban a teljesítmény nem javult a várt mértékben, sőt nem egy ágazatban jelentősen romlott.

Ma már tudjuk, hogy a kerítések három évtizeddel ezelőtti lebontása nem egyszerűen szervezési hiba volt, hogy itt nem csupán egy szervezési változástól hiába várt hatékonyságjavulás tanúi lehettünk. Az átszervezési kampány – miközben nem emelte a tervezés színvonalát – jelentősen és tartósan módosította a gazdasági és politikai hatalom megoszlását. Az egy-egy termék vagy termékcsoporthoz előállítását, behozatalát és kivitelét kezükben tartó, nemegyszer több tízezer embert foglalkoztató

nagyvállalatok – számuk mintegy százra tehető – jelentős alkuerővel rendelkeznek. Nemcsak termékeik; szolgáltatásaik hazai piacán képesek súlyos hiányt teremteni, de a nagy exportőrök szállításainak időleges visszafogása is jelentősen befolyásolja a magyar fizetési mérleget. Gazdálkodási nehézségeik tovagyrúzó hatása több szektorra vagy régióra kiterjedő zavarokat, válságokat, politikai nyugtalanságot okozhat. Befolyásoló erejük alapja nemcsak a jelentős gazdasági hatalom. Ennek alapján képviseltetik magukat a területi és országos párttestületekben, nem egy vállalati ember életútja a gazdaságirányítás központjaiban folytatódik, de az is gyakori, hogy az irányítókból lesz később vállalati vezető. Másként: ezek a nagyvállalatok jelentős politikai befolyással is rendelkeznek, és „*módjuk van a gazdasági mechanizmus széles körű befolyásolására*”. (10. o.)

Szalai Erzsébet új könyvében minden ediginél részletesebb, mondhatni enciklopédikus ismertetést ad az ebben a sajátos világban az utolsó másfél évtizedben lezajlott folyamatokról. Tárnya nem általában a nagyvállalati szféra. Az itt zajló események közül azokat tekinti át, amiket „*a gazdasági mechanizmus, a változó intenzitású reformtörekvések és a nagyvállalati érdekek kölcsönkapcsolatának a vizsgálata*” szempontjából fontosnak ítélt.

Szalai egyik fontos új kutatási eredménye, hogy kimutatta: a kölcsönkapcsolat sajátos hullámmutat. Egyes időszakokban a gazdaságirányítás központjai, ezen belül a funkcionális szervek, ha óvatosan és ellentmondásosan is, de megpróbálják csökkenteni a nagyvállalatoknak nyújtott kedvezményeket. Van azután olyan időszakok, amikor a nagyvállalatok a szerző szavaival élve „*ellentámadásba mennek*”, és mozgósítva szövetségeseiket, változatos eszközökkel visszaszerzik privilégiumaikat, vagy éppen új előnyökre tesznek szert.

Első pillantásra úgy tűnhet, egyszerű az összefüggés: a gazdasági reform esélyei akkor nőnek, amikor a nagyvállalatok befolyása csökken, az ellentámadások pedig hozzájárulnak a reformok lefékezéséhez, a reformellenes erők felülkerekedéséhez. Elmaradt a hatvanas évek nagy átszervezési kampányától várt teljesítményjavulás, és 1968-ban gazdasági reformot hajtott végre a magyar gazdaság-

irányítás. 1972 és 1976 között lefékeztek a reformfolyamatot, ekkor mentek át ellentámadásba a nagyvállalatok. 1978-ra kiderült, a nagyvállalatok gyenge teljesítménye fontos oka az ország romló gazdasági helyzetének. Ekkor a nagyvállalati pozíciók megingása is hozzájárult ahhoz, hogy 1979–1982 között újból – tudjuk, felemás és erőtlen – reformintézkedéseket hozzanak a gazdaságirányítók. Az 1982-es hitelválság átvészélése utáni felszabadult légkörben viszont újból megerősödött a nagyvállalatok alkupozíciója.

Szalai Erzsébet nagy érdeme, hogy szembefordul ezzel az egyszerűsítő magyarázattal. A részletes leírás és elemzés során bemutatja, hogy a nagyvállalatok akkor is súlyuknál nagyobb mértékben részesednek a támogatásokból és kedvezményekből, és ezzel a hatalomból, amikor befolyásuk gyöngül. A szerző szavaival élve reform- és reformellenes időszakokban egyaránt fennmarad a „*nagyvállalati dominancia*”, a „*nagyvállalatok felülreprezentáltsága*”. A felső vezetés – amelyet rövid távon az ellátási és a napi likviditási érdek, hosszú távon az ennek gyakran ellentmondó tisztánlátási érdek vezérel – ezért igen szűk térben mozog. Érdemes hosszabban idézni Szalait, aki szerint a felső vezetés „*állandó jelleggel a nagyvállalati érdekek foglya, mert ezen érdekekkel szemben nem tud hatékony társadalmi ellenérőt felvonulítani. Önmaga állítja tehát fel saját csapdáját. Hosszú távú érdekeit csak akkor képes – de akkor sem mindig – felismerni és tudatosítani, amikor rövid távú stabilitása kerül veszélybe, de éppen ezek azok a helyzetek, időszakok, amikor leginkább ráutalt a nagyvállalatok gazdasági teljesítményeire és politikai lojalitására... Részben ezzel van összefüggésben az a konkrét jelenség, hogy a felső vezetés és a funkcionális irányítószervek reformok iránti affinitása és nagyvállalati szférához való viszonya, illetve ezek változása között nem mutatható ki egyértelmű összefüggés...*” (228. o.)

A tétel bizonyítására Szalai a gazdasági folyamatok leírásának teljes eszköztárát alkalmazza. Időszakról időszakra áttekinti a nagyvállalatok előnyeit ecsetelő közgazdák elméleti fejtegetéseiben fellelhető „*nagyvállalati ideológia*” állapotát. Évről évre, sőt, ha kell, hónapról hónapra nyomom követi a gazdaságirányítóknak a nagyvállalatokat érintő intézkedéseit és a nagyvállalatoknak a szabályozásra adott válaszát. Levéltári kutatással és sajtó-

elemzéssel kíséri nyomon a politikusok deklarációit és döntéseit, e furcsa, immár harmincéves háború ma már feledésbe merült eseményeit. Részletes esettanulmányok tudósítanak hat nagyvállalat életének egy évtizedéről, az egész nagyvállalati kör mérhető teljesítményeit pedig részletes statisztikai elemzésben tárja elénk a szerző.

A részletek iránt érdeklődő szakmabeli olvasó vagy a jövő korok történésze valószínűleg nagy élvezettel olvassa majd a könyvet. Bizonyára nem kevesen helyenként túlzottan aprólékosnak érzik majd Szalai leírásait. Az empirikus kutatás egyik alapgondja ez. Mikor kielégítő a leírás? Az úgynevezett tények mekkora tömege és milyen csoportosítása elegendő egy állítás alátámasztásához? Szalai láthatóan úgy véli, ha a lehetséges legnagyobbra növeli a dokumentált események halmazát, az semmiképpen sem csökkenti, inkább növeli állításainak erejét. Ezért nem fukarkodik a részletekkel. De a természeténél fogva célzott információgyűjtés és -közlés nem ad-e akaratlanul nagyobb hangsúlyt egy-egy mozzanatnak? Íme, az empirikus kutatás csapdája: minél alaposabban dokumentáljuk az események egy fajtáját vagy vonatkozását, szinte elkerülhetetlen, hogy az annál nagyobb szerepet kap az értelmezésben és a bizonyításban.

Szalai világában elsősorban a nagyvállalatok és a központ kapcsolata magyarázza például a piaci és a bürokratikus koordináció arányát, az átváltás sebességét – a reformot vagy éppen annak hiányát. Más szerzők hasonló gondossággal dokumentált elemzéseiben hol az első és a második gazdaság kapcsolata, hol a központ kampányai, hol pedig a mindent átfontó hierarchia utasításai és visszacsatolásai töltik be ezt a szerepet.

Ebből nem csupán az az ismert – és valljuk be, sovány – tanulság adódik, hogy az úgynevezett tények, dokumentumok többféle, önmagában konzisztens elmélet felállítására adnak módot, vagy másként, hogy a leírások legfőbb szükségese, de semmiképpen nem elégségesek az általánosításhoz. Ha ugyanis megfelelő gondossággal rendszerezik őket, akkor ahhoz biztosan elégségesek, hogy az elmélet valóságidegen feltevéseit cáfolják, gyöngítsék, illetve hogy az elméletet készítő figyelmét felhívják egy-egy fontos jelenségre, mozzanatra. Ilyen teljesítménye az empirikus

kutatásnak Szalai könyve is. Ezután már aligha elégíthet ki bennünket a kelet-európai gazdaságok olyan matematikai vagy verbális modellje, amely valamilyen formában nem tartalmazza a nagyvállalatok és a központ közötti kapcsolatot. És ez különösen fontos akkor, ha tudjuk, hogy a harmincéves háború nem ért véget. Minden jel szerint a nagyvállalatok tulajdonlása, a kormányzat és a nagyok kapcsolata már most a közvéleményt foglalkoztató egyik legfontosabb gazdasági és politikai kérdés lesz. A mélyülő gazdasági válság csak fokozza majd e „kölcsonkapcsolat” fontosságát. Szalai Erzsébet kíváncsiságát és munkatempóját ismerve aligha tévedünk, ha úgy véljük, hamarosan olvassuk majd az új fejleményekről szóló színvonalas leíró-elemző írásait.

Laki Mihály

BORIS VIAN: KÖPÖK A SÍROTKRA

Fordította Rózsa László

Láng Kiadó, 1989. 222 oldal, 79 Ft

Ez a Vian-regény már a címével is szándékosan provokál, epatírozva, lázadó éllel sértve meg a közerkölcsi felfogást. Alighanem ez a cím is hozzájárult a könyv körüli botrányok füstjéhez, lángjához, de legalábbis része volt a KÖPÖK A SÍROTKRA sötét – erotikus, sőt pornografikus – legendájának kialakulásában. Ami persze csalfa dolog. Nálunk is jócskán megelőzte a mű lefordítását, kiadását az erről szállongó irodalmi pikantéria híre. Pedig a TAJTÉKOS NAPOK vagy a PEKINGI ÓSZ nagyszerű írójáról az olvasóban őrzött képhez – kényes prüdériális tilalmak múltán – érdekes és erős színt ad: botrány ide, könyvsiker oda, a fiatal Boris Vian, ekkor még egy fiktív amerikai szerző, bizonyos Vernon Sullivan álneve mögé rejtezkedve mesterien debütált vele. Lehet, hogy az idő, az eredeti megjelenés óta eltelt több mint négy évtized is a javára szolgál; elült a korabeli recepció zaja, és a körülmények is mások: a regény szövegét egy java-